

KATARZYNA SICIŃSKA* | UNIwersytet Łódzki

Formuła zalecenia służb jako wyraz grzeczności językowej w epistolografii polskiej XVII i XVIII wieku

Słowa kluczowe: epistolografia, grzeczność językowa, formuła, język polski XVII i XVIII wieku, służba.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.101.2.7>

1. Wprowadzenie

Wiek XVII i XVIII uchodzą w dziejach polskiego piśmiennictwa za okres bujnego rozkwitu epistolografii. Prowadzenie korespondencji stało się wówczas powszechnym obyczajem ludzi wykształconych, znamieniem wysokiej kultury, obowiązkiem towarzyskim, potrzebą praktyczną, a także modą i fascynacją (Skwarczyńska 2006: 123–129, 268, 291; Matuszewska 1999a: 93). List funkcjonował w wielu dziedzinach życia społecznego, w sferze kontaktów urzędowych, politycznych, handlowych, prywatnych, pełniąc różnorodne funkcje jako środek przekazu informacji, forma wymiany myśli, wyraz kurtuazyjnej pamięci o adresacie, sposób przypomnienia o sobie itd. (Lancholc 1998: 459–460). W obrębie listu jako formy gatunkowej wykształciły się liczne odmiany tematyczno-funkcyjne. Popularność piśmiennictwa epistolarnego sprawiła, że w szkołach, w ramach retoryki, nauczano sztuki pisania listów, do czego służyły specjalne podręczniki, tzw. listowniki, zawierające wzory listów dostosowanych do określonych okoliczności¹ (Matuszewska 1982, 1999b). W XVIII wieku popularne było także kolekcjonowanie listów oraz ich udostępnianie szerokiemu gronu odbiorców poprzez druk (pojedynczych tekstów bądź całych zbiorów korespondencji) (Skwarczyńska 2006; Matuszewska 1999a).

Stulecia XVII i XVIII to także okres panowania charakterystycznej i złożonej etykiety językowej², podporządkowanej modelowi grzeczności, który związany był z konfiguracją kulturową szlachty, najwyższego i politycznie uprzywilejowanego stanu społecznego dawnej Rzeczypospolitej. Konstytuowały ów model grzecznościowy zarówno reguły uniwersalne (np. życzliwe traktowanie partnera), jak i zasady wyróżniające (np. manifestowanie solidarności stanowej, grzecznościowe podnoszenie rangi odbiorcy, okazywanie szczególnego szacunku niektórym odbiorcom czy dowartościowywanie wybranych członków społeczności szlacheckiej)

* katarzyna.sicinska@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0003-4080-1497

1 W wieku XVIII wydawano dwa typy listowników: szkolne, związane z programem nauczania retoryki oraz modelowo-dokumentacyjne zbiory listów autentycznych (lub nieco zmodyfikowanych) autorstwa wybitnych mężów stanu (Matuszewska 1982: 42, 50–51).

2 Etykieta językowa to „zbiór przyjętych w danej społeczności wzorów językowych zachowań grzecznościowych, zwyczajowo przyporządkowanych określonym sytuacjom pragmatycznym” (Marcjanik 2001: 281).

(Wojtak 1992: 34, 1999: 205). Częścią ogólnej etykiety językowej była etykieta epistolarna, która wykształciła wiele własnych form i zwyczajów.

W swoim artykule chciałabym się przyjrzeć jednej z form średniopolskiej etykiety językowej związanej z piśmiennictwem epistolarnym, mianowicie formule³ zalecenia służb (oddania usług), którą w skrócie można też określić jako formułę służebną. Była to względnie trwała pod względem formalnym i znaczeniowym konstrukcja, o określonych funkcjach tekstowych i pragmatycznych, umieszczana w zakończeniu listu wraz z wieloma innymi formułami o charakterze finalnym, takimi jak formuła wyrażania szacunku (także przychylności, wierności, uniżoności itp.), formuła oddania się łasce (także miłości, pamięci itp.), formuła wyczerpania tematu, subskrypcja i inne (Mroczek 1978; Cybulski 2001; Sicińska 2017, 2019, 2020). Nagromadzenie formuł grzecznościowych w końcowej części listu wynikało z granicznej i przez to strategicznej roli tego odcinka tekstu epistolarnego (por. Książek 2008: 92–140; Kałkowska 1982: 63).

Formule służebnej poświęcił sporo uwagi Marek Cybulski w swoich opracowaniach z zakresu średniopolskich obyczajów językowych (Cybulski 1994b: 35, 1997: 96, 2001: 32, 2003: 34–42, 79–80, 84–90, 92–97), przy czym badacz łączył ową formułę w jedną kategorię z formułą oddania się łasce, co było uwarunkowane zakresem i specyfiką badanego przez niego materiału, a mianowicie dominacją tekstów z XVI i XVII wieku. W swoim opracowaniu traktuję formułę służebną jako odrębny pod względem strukturalnym, znaczeniowym i pragmatycznym typ konstrukcji formułicznej. Przyjmuję, że tylko w części realizacji łączy się ona z formułą oddania się łasce, a zespolenie to ma charakter fakultatywny, nie jest w żadnym wypadku cechą zasadniczą i konstytutywną. W prezentowanej analizie pod uwagę biorę aspekt strukturalny, semantyczny i funkcjonalny omawianej formuły, a ponadto różnice w zakresie jej budowy i zasad użycia pomiędzy stuleciami XVII i XVIII. Podstawą materiałową prezentowanych badań jest korpus około 400 rękopiśmiennych, niepublikowanych listów autorstwa 70 osób wywodzących się ze stanu szlacheckiego⁴.

Przed przystąpieniem do szczegółowego opisu należy przypomnieć genezę formuły służebnej i pierwotny zakres jej użycia. Zdaniem M. Cybulskiego początkowo wyrażen *moja służba*, *służba moja* czy po prostu *służba* używano w sytuacji, gdy nadawca miał status społeczny niższy niż adresat, czyli gdy był jego rzeczywistym sługą, poddanym, podwładnym itp. Dopiero z czasem nastąpiło przesunięcie funkcjonalne formuły *moja służba* i jej konwencjonalizacja: przestała ona odgrywać rolę wykładnika społecznej podrzędności, a stała się oznaką grzeczności – niezależnie od statusu społecznego rozmówców (Cybulski 2003: 34, 2005: 188). Formuła służebna znana była w polszczyźnie od XVI wieku i początkowo zakres jej użycia był bardzo szeroki – występowała i w rozmowach bezpośrednich, i w listach, zarówno w początkach,

3 Przez formułę należy rozumieć „grupę wyrazów wyrażającą określoną intencję i określone wartości, relatywnie trwałą pod względem formalnym i reprodukowaną w konkretnej, powtarzalnej sytuacji pragmatycznej” (Cybulski 2005: 153).

4 Listy te, pisane przez autorów wywodzących się z dawnych Kresów Południowo-Wschodnich, stanowiły bazę dla opisu polszczyzny południowokresowej w XVII i XVIII wieku (Sicińska 2013). Mimo że reprezentują one odmianę polszczyzny regionalnej, można je pod względem gatunkowo-tekstowym uznać za reprezentatywne dla ówczesnej korespondencji w obrębie stanu szlacheckiego, ponieważ polska etykieta językowa doby średniopolskiej była zasadniczo jednolita, nie wykazywała istotnych regionalnych osobliwości (zob. Cybulski 2010: 102).

jak i w zakończeniach wypowiedzi (Cybulski 2003: 34–42, 79–80, 84–90, 92–96). Dopiero w XVII stuleciu frazy, które przybrały charakter werbalny typu *szużbę zalecam, szużbę oddaję*, utrwaliły się jako typowe formuły epistolarne o pozycji finalnej (Cybulski 2005: 183).

2. Formuła służebna w epistolografii XVII wieku

W XVII wieku podstawowy schemat formuły służebnej stanowiła fraza werbalna *zalecać szużby/usługi/postuży* oraz *oddawać szużby/usługi* (Cybulski 2003: 87–88, 94). Jako komponent szeroko rozumianej formuły finalnej łączyła się ona w tym stuleciu z formułą oddania się łasce, co dawało w rezultacie zintegrowaną składniowo i semantycznie konstrukcję formuliczną, w której nadawca oddawał (czy też zalecał) swoje służby nie wprost adresatowi, lecz jego łasce. Konstrukcja ta przybierała różne postaci:

– *oddawać usługi łasce*: „Natenczas *unizone usługi moie łasce* [...] *Miłości W.X.M. M Pana iako naipilniey oddaię*. W. Xc Mc Me: wielce [...] Pana uprzejmie zyczliwy Brat unizony słuğa. Jan Potocki”⁵ PotJan7, 13⁶ (1669; Jan Potocki, wojewoda braclawski, do Bogusława Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego) || *oddawać usługi w łaskę*: „*Oddaię na ten czas powolne vsługi moie pilno w łaske WXM MM Pana* [...] W. X. M Mego Mosciewego Pana Zycliwy przyiaciel y Słuğa powolny M Daniłowicz” DanMF1, 2 (1650; Mikołaj F. Daniłowicz, wojewoda podolski, do księcia Aleksandra L. Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego) || *oddawać postuży łasce*: „*Powolne zatym postuży moie pilnie łasce WXMsci oddawam* [...] Waszey Xcey Msci MM Pana cale Zyczliwy Przyiaciel y słuğa povolny Stan Kaz Bieniewsky” BienSK2, 4 (1665; Stanisław K. Bieniewski, kasztelan wołyński i wojewoda czernihowski, do księcia Michała K. Radziwiłła, kasztelana wileńskiego); trzy powyższe warianty formuły realizujące model *oddawać + usługi (postuży) + łasce (w łaskę)* stanowiły od początku XVII wieku powszechny sposób kończenia listów kierowanych do osób wyżej postawionych lub równych oraz do zbiorowości (Cybulski 2003: 92);

– *oddawać się z usługami łasce*: „*Na ten czas Z Usługami moiemi łasce WX: Mc Mego Mwego Pana iako naipilniey oddaię sie*. W: Xc: Mc Mego Mwego Pna cale uprzejmy brat y słuğa powolny Jan Potocki” PotJan3, 3 (1666; Jan Potocki, wojewoda braclawski, do księcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego) || *oddawać się ze służbami w łaskę*: „*Oddaię się przytem z unizonemi służbami w łaskę WXM Pana WXM me° Msciwe° Pana zyczliwy słuğa Hawrilo Hos[ky]*” HosG2, 4 (1628; Gabriel Hoscki, kasztelan kijowski, do księcia Krzysztofa Radziwiłła);

– *zalecać usługi łasce*: „*Vsługi przy tym moie zyczliwe miłościwey łasce Waszey Xiązecey Msci zaleciwszy* [...] iestem [...] iako naypoufalszym y nayblizszym Waszey Xiązecey Msci Me° Wielce Msci° Pana Słuğą Stefan Niemirycz na Czerniechowie” NiemS3, 6 (1660; Stefan Niemirycz, ówcz. podkomorzy kijowski, do księcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego wielkiego

5 Przykłady cytowane są w pisowni częściowo zmodernizowanej; znormalizowano kształt liter oraz wprowadzono współczesne zasady pisowni łącznej, zachowano natomiast wszelkie oryginalne cechy zapisu i języka.

6 System lokalizatorów źródłowych został zaczerpnięty ze wspomnianej monografii (Sicińska 2013). Cytaty lokalizowane są zasadniczo przez podanie skrótu nazwiska i imienia autora listu, pierwsza cyfra oznacza numer listu nadany mu w zgodzie z porządkiem chronologicznym w obrębie kolekcji listów danego autora, a druga cyfra to numer strony dokumentu archiwalnego.

litewskiego) || *zalecać usługi w łasce*: „*Moie przy tym powolne w łasce WMM Pana pilnie zalecam Vslugi Wm mego MCIwe° Pana Vprze[y]mie Zyczliwy Brat y Sluga powolny Krff Skarbek*” SkarK5, 15 (1699; Krzysztof Skarbek, kasztelan halicki, do Andrzeja Wolskiego, pisarza prowentowego żółkiewskiego);

– *zalecać się z usługą łasce*: „upraszam abys WMMM Pan y Dobrodziey zebrzącym Łaskie swoje oswiadczy raczył. *ktorey y ia zalicam się z unizoną moią usługą y iestem WMCi Mego Wielce Msci Pana y Dobrodzieia Zyczliwym Przyll y Nanizszym Sługą Michał Chanenko*” ChanM, 1 (1671; Michał Chanenko, hetman wojsk zaporoskich, do Jana Sobieskiego, ówcz. hetmana wielkiego koronnego) || *zalecać się z usługami łasce*: „*a Siebie z powolnemi vslugami zalecam łasce WWXiecey Msc mego Msc Pana*” KisA1, 49 (1647; Adam Kisiel, ówcz. kasztelan kijowski, do księcia Michała J. Czartoryskiego); od trzeciej ćwierci XVI wieku przez około 100 lat zwrot o schemacie *zalecać się + z usługą (z usługami) + łasce* był oznaką niższości (stałej lub doraźnej, sytuacyjnej) nadawcy względem adresata (zob. Cybulski 2003: 88), co potwierdzają też przytoczone cytaty;

– *zalecać służby w łasce*: „*A tu juz Vnizone Służby moie zalecam pilnie w łasce Waszej Xcej Mcj Pana y dobrodzieja mego miłościwe° Waszej Xcej Mcj Pana y dobrodzieja mego Miłosciwego Vnizony Sluga Hulewicz Gabryel z Wojutyna*” HulWG1, 2 (1632; Gabriel Hulewicz Wojutyński, chorąży czernihowski, do księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego);

– *komendować⁷ usługi łasce*: „*Przytem Vnizone Vslugi moie Miłosciwey Waszej Xcey Msci łasce iako naypilniey commenduie: Waszej Xiązecey Mosci Pana mego Msciwe° i Dobrodzieia Ustawiczny Bogomodlca y powolny Sluga*” BałD1, 1 (1659; Dionizy Bałaban, metropolita kijowski Kościoła prawosławnego, do księcia Bogusława Radziwiłła, chorążego wielkiego litewskiego, namiestnika Prus Książęcych);

– *powtarzać się w łasce ze służbami*: „*Powtarzamy sie z sluzbami swemi w Miłosciwą łaskę WM naszego Miłosciwego pana [...] WXM nasse° Mlsciwego Pana Powolni y Vnizeni sludzy Michayło Dorossenko*” DorM, 2 (1626; Michał Doroszenko, hetman wojsk zaporoskich, do księcia Krzysztofa Radziwiłła, ówcz. hetmana polnego litewskiego).

Czasowniki będące ośrodkami formuł, występujące z reguły w 1 os. l. poj. (rzadko w 1 os. l. mn.) lub w formie imiesłowu, to przede wszystkim *oddawać (się)* oraz *zalecać (się)*, sporadycznie także inne: *komendować* i *powtarzać*. Zdaniem M. Cybulskiego formuła z czasownikiem *zalecać* była bardzo rozpowszechniona w XVI wieku, w XVII natomiast zaczęła ją wypierać wariant z czasownikiem *oddawać*, który zwyciężył ostatecznie w drugiej połowie tego stulecia (Cybulski 2003: 84–86). Analizowany materiał XVII-wieczny pokazuje równowagę liczebną między dwoma wspomnianymi wariantami, co być może wynika z niewielkiego zasobu listów z tego stulecia albo świadczy o pewnej zachowawczości autorów zamieszkujących tereny kresowe.

Rzeczowniki *służba*, *usługa*, *posługa*, pełniące najczęściej składniową funkcję dopełnienia, występowały niemal bez wyjątku w formie liczby mnogiej, a więc jako *służby*, *usługi*, *posługi*, co miało swoje uzasadnienie pragmatyczne, liczba mnoga wyraża bowiem wyższy stopień grzeczności niż pojedyncza (Cybulski 2003: 41). W obrębie frazy pojawiały się też dodatkowe

⁷ Czasownik *komendować* w znaczeniu ‘rekomendować, zalecać’ (z wł. *commendare*) już w SW notowany jest jako archaizm.

określenia, przede wszystkim przy rzeczowniku *służba* lub jego synonimach. Zasadnicze znaczenie miały przydawki o funkcji honoryfikatywnej: *usługa* bywała *uniżona*, *usługi* – *uniżone*, *najniższe*, *powolne*, *życzliwe*, z kolei *służby* – *uniżone*, *powolne* (por. Cybulski 2003: 98). Zwykle tego typu przydawce towarzyszyła druga przydawka wyrażona zaimkiem dzierżawczym *mój*, *swój*, na przykład: *powolne usługi moje*, *służby me uniżone*. Rzeczownik *łaska* przyłączał przydawki dzierżawcze odnoszące się do adresata, na przykład *łaska WXMMM Pana* (*łaska Waszej Książęcej Mości Mego Miłościwego Pana*), oraz przydawki opisowe typu *miłościwa*, *nieodmienna* (por. Cybulski 2003: 99). Konstytutywny dla frazy czasownik *oddawać* (*się*) czy *zalecać* (*się*) łączył się ponadto z okolicznikiem sposobu: *pilno* || *pilnie*⁸, *jako najpilniej* (por. Cybulski 2003: 99). Rozbudowana postać formuły, uzupełniona o dodatkowe, konwencjonalne określenia, stanowiła oznakę większego szacunku i uprzejmości, w ten sposób pisano do osób wyżej postawionych w hierarchii społecznej (lub do siebie równych); prosta postać formuły pozbawiona określeń sygnalizowała natomiast niższą rangę adresata lub równość korespondentów (Cybulski 2003: 95).

W jednym z listów z końca XVII wieku pojawiła się formuła służebna niepowiązana z formułą oddania się łasce, mianowicie *zalecać usługi*: „Co pilno WMM Panu recommenduie y *powolne* *moie pilnie zalecam vsługi* WMM MWM Pana Zyczliwy Brat y sługa Krff Skarbek” SkarK6, 19 (1699; Krzysztof Skarbek, kasztelan halicki, do Andrzeja Wolskiego, pisarza prowentowego żółkiewskiego). O skróconej postaci formuły zdecydował zapewne fakt, iż w tym wypadku nadawca był osobą o wyższym statusie społecznym niż adresat.

W niektórych listach deklaracja usług wyrażana była podwójnie, poprzez dwie zbliżone do siebie formuły: „Rozumiem ze W. Xca Msc Mwy M Pan grato animo *bendziesz raczył przyiac tę moie do usług swoich ochote Z którą na ten czas y na zawsze z Vnizonymi usługami memi oddawam sie W. Xc Mc Mego M pana łasce*. W. Xci Mci M[e] M[a] Pana uprzejmie Zyczly Brat sługa unizony J Potock[i]” PotJan4, 6 (1668; Jan Potocki, wojewoda braclawski, do księcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego). Podwojenie formuły oznaczało wzmocnienie walorów grzecznościowych wypowiedzi.

Wskutek XVII-wiecznej tendencji do makaronizowania formuła służebna mogła też przybrać postać konstrukcji mieszanej łacińsko-polskiej, na przykład *consecrare*⁹ *usługi*: „*Ja zas dowywozne modły moie y Usługi WXM MW Panu consecro*: zostaiąc WXM MMWM Pana Uprzejmie Zyczliwym Bratem y powolnym sługą Gedeon Swiatopołk Xiąże Czetwertensky” CzetwGed, 1 (1663; Gedeon Światopełk Czetwertyński, ówcz. biskup łucko-ostrogski, do księcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego, namiestnika Prus Książęcych).

Bardzo rzadko zamiast fraz werbalnych zawierających w funkcji dopełnienia rzeczowniki *służba* (*usługa*, *posługa*) pojawiały się w XVII-wiecznej korespondencji konstrukcje z czasownikami *służyć*, *usługować* – *mieć za szczęście służyć*: „*mam to sobie za osobliwe szczęście słuzyć WM MM Panu*, Ktorego Łasce unizoność [sic] moię zaleciwszy zostaię Wm mego Msci Pana zycliwym Brate^m y powolny^m Sług[ą] Jan Karol Daniłowicz” DanJK (1679; Jan K. Daniłowicz,

8 Rywalizację przyrostków przysłówkowych *-o* i *-e* obserwuje się w wielu tekstach doby średniopolskiej.

9 Łac. *consecrare* ‘poświęcać’.

podskarbi nadworny, do Aleksandra H. Połubińskiego, marszałka wielkiego litewskiego); *usługować*: „Pana Boga prosić będę aby on sam zdrowiem dobrym fortunnym powodzeniem WXMosc opatrował a mnie zdarzał usługować WXMos Panu Me Mił oddając się zatem lasce WXMos Pa Me^u Mił WXMos Pana Mego Miłos zycziwy y vnizony sługa Hawryło Hoscky” HosG3, 7 (1628; Gabriel Hoscki, kasztelan kijowski, do księcia Krzysztofa Radziwiłła, ówcz. hetmana polnego litewskiego).

Intencja ofiarowania adresatowi swoich usług mogła też znaleźć wyraz w przypisaniu sobie przez nadawcę roli sługi: „od tego czasu tak się nieoddzielnym służą WX Mci stawam, że mie na wielkie rzeczy rozkazanie onego pociągnąć może. ktoremu się ia pilnie y te sprawke moię z naniszą powolnością Oddaię [...] WX Mci zycziwy Przyiaciel y unizony sługa Stanisław Daniłowi[cz]” DanS (1631; Stanisław Daniłowicz, starosta korsuński i czechryński, do nieustalonego księcia). Należy podkreślić, że chodzi tutaj o frazę odrębną od subskrypcji i zajmującą w strukturze listu pozycję wcześniejszą niż subskrypcja (rzeczownik *sługa* był bowiem w XVII i XVIII wieku standardowym zwrotem autoadresatywnym stosowanym w subskrypcjach w korespondencji pomiędzy osobami stanu szlacheckiego) (zob. Mroczek 1978: 142; Cybulski 1994a: 208, 1994b; Sicińska 2017).

Zasadniczo formuła służebna właściwa była listom kierowanym do osób o wyższym statusie społecznym niż nadawca bądź do osób równych mu pozycją. W jednym z listów została ona wprawdzie użyta w stosunku do adresata sytuującego się niżej w hierarchii społecznej niż piszący (list Krzysztofa Skarbka, kasztelana halickiego, do Andrzeja Wolskiego, pisarza prowentowego żółkiewskiego), ale miała ona wówczas skróconą, nietypową dla tego stulecia postać *zalecać usługi* (bez odwoływania się do pojęcia łaski).

3. Formuła służebna w XVIII wieku

W XVIII wieku formuły zawierające rzeczownik *usługa* czy *służba* przybierały nowe postaci, niepoświadczone w korespondencji XVII-wiecznej:

– *być w obowiązku usług*: „w dozgonnym usług moich obowiązku być pragne na zawsze J.O.WXMci Pana y Dobrodzieia Szczerze Zycziwym y naynisszym służą Paweł Beyzym” BejzP1, 3 (1761; Paweł Bejzym, ówcz. regent krzemieniecki, do nieustalonego księcia);

– *zapisać (zapisywać) obligację usług*: „w uznaney Waszey Xięcia Mci Dobrodzieia [L]asce y w dalszym Zyciu moim *nieodmienną usług zapisuię obligacyą* Jasnje Oswi W.WXMCi Dobrodzieia Szczerze Zycziwy y naynizszy Sługa Waclaw Boreyko” BorW4, 8 (1735; Waclaw Borejko, podstoli owrucki, do nieustalonego księcia);

– *usługą odslugiwać*: „A Ia puki Zycia mego *usługą moią odslugiwać będę* s tym się pisząc zem iest Iasnje Oswieconego Wszy Xiążęci Msci Dobrodzieia podnuszkiem naynizszym Gabryel Swatopółk Xze Czetwertenski” CzetwGab2 (1737; Gabriel Czetwertyński, podsędek braclawski, do księcia Michała K. Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego);

– *świadczyc (co) usługą*: „*zechcę [...] przez całe zycie Moie, wdzięczną Wierną y zycziwą Vslugą Swiadczyc* ze Iestem Waszey Xiążęcey Mosci MWMCiw Pana y Dobrodzieia Dozywotnie Obligowany^m Brate^m y Sługą Naynizszy^m Stefan Humiecki” HumS3, 18 (1705; Stefan Humiecki, ówcz. podstoli wielki koronny, późniejszy wojewoda podolski, do nieustalonego księcia);

– imperatywna konstrukcja *chciej zażywać (kogo) do usług*: „w kozdey potrzebie Swoiey nie Kogo Innego *chiey* [sic] *Zazywać do usług Swoich* iako tego ktory Całym Sercem y Zyciem pragnie być na zawsze JOSWXMci MWM Pana y Dobrodzieja Szczerze zyczliwym y naynizszym Sługą M H Czacki” CzacMH10, 74 (1744; Michał H. Czacki, kasztelan wołyński, do księcia Michała K. Radziwiłła, kasztelana wileńskiego).

Pierwsze dwie formuły *być w obowiązku usług* oraz *zapisać (zapisywać) obligację usług* łączą kategorię usłużności z kategorią powinności, co wzbogaca aspekt illokucyjny wypowiedzi. Pleonastyczność jednostkowo poświadczonej frazy *usługą odślugać* również podnosi poziom wyrażanej uprzejmości. Formuła z rozkaznikiem *chciej* unaocznia dialogowość tekstu epistolarnego, demonstruje bezpośredniość relacji między korespondującymi. Najbardziej neutralna wydaje się konstrukcja *świadczyc (co) usługą*.

Niekiedy formuła służebna ograniczała się do grupy nominalnej będącej określeniem orzeczenia: *z ochotą (z ochotą i obligacją) usług*: „Z prawdziwym wyzn<...>niem *Nieustanną usług moich ochotą y obligacją* [...] Zapisuie się Iasnie Oswieconego WXMsci Dobrodzieja mego Osobliwego Zyczliwie Sługą Naiunizenszym” WorNK4, 39 (1738; Nikodem K. Woronicz, ówcz. podczaszy owrucki i podwojewodzi kijowski, do księcia Wiśniowieckiego); *na dowód aplikacji*¹⁰ *do usług*: „cokolwiek y w dalszym czasie porozumiem donosic Zyczliwie nie omieszcam *na dowod Szczyrey do usług Panskich IOWXMsci aplikacyj*” WorNK1, 8 (1719; Nikodem K. Woronicz, ówcz. poseł na sejm, do nieustalonego księcia).

Oprócz frazy zawierającej rzeczownik *usługa* lub *służba* pojawiały się w XVIII wieku, znacznie częściej niż w poprzednim stuleciu, rozbudowane konstrukcje z czasownikami *służyć, usłużyć, odślugać, zasługować* || *zasługiwać*:

– *mieć za honor i ukontentowanie służyć*: „*miałbym za wielki honor y osobliwsze ukontentowanie słuzyć WXMci* ktorego sie łasce nieodmienney iak naypilniey zalecając stateczną Zostaie obligacją WXMci Dobrodzieia mego prawdziwie Zyczliwym y unizonym sługą Stefan Potocki” PotSteffII3, 15 (1702; Stefan Potocki, starosta czerkaski, do nieustalonego księcia);

– *usłużyć*: „a te [dni – K.S.] chcę w zupełnym zdrowiu *doskonale usłuzyc IO W Xsiążęcej Mci Dobrodzieiowi* ktorego Iestem z najunizęszą Submisji[a] IOW Xsiążencej Mci Dobrodzieia Szczyrze Zyczliwym j najunizęszym sługą Michał Swat[o]p[o]łk Czetwertjnski” CzetwM3 (1753; Michał Czetwertyński, podkomorzy braclawski, do księcia Michała K. Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego);

– *starac się odślugać*: „*Tę uczynnosć odśluzyc starac się będę* będąc z należytą obserwacją JWWMM Pana kochanego Dobrodzieia z Serca kochającym Bratem y unizonym Sługą M Potocki” PotMB7, 104 (1762; Mikołaj B. Potocki, starosta kaniowski, do Joachima Potockiego, starosty lwowskiego);

– *umieć odślugać*: „*a ja te przjjasn dobrą WMM Pana będę umiał odśluzyc*” PotStan2, 6 (1710; Stanisław Potocki, do nieustalonego adresata);

– *starac się zasługować* || *zasługiwać*: „*starac się będę* Jego dobroci *zasługowac* zostaiąc pleno Cultu WWMWM Pana Serdecznie kochającym Bratem y naynizszym Sługo Szczęsny

10 Latynizm *aplikacja* (z łac. *applicatio*) występuje tu w znaczeniu ‘pilność, usilne przykładanie się do czego; usilne staranie się o co’ (zob. L, ESXVII, SW, SJPdOr).

Czacki” CzacSz6, 50v–51 (1764; Szczęsny Czacki, podczaszy koronny, do nieustalonego miecznika żytomierskiego); „*wszelko moią unizonoscio zasługiwac starac się będe [...]* chcąc sobie na zawsze nieodmienną W:X:Mci Dobrodzieia zkomparowac łaskę do ktorey się y natenczas oddaiąc zostaie. I O: Xci Mci Dobrodzieia naynizszym Sługą. Waclaw Boreyko” BorW2, 3 (1711; Waclaw Borejko, późniejszy podstoli owrucki, do księcia Karola S. Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego);

– *winien (powinien) będe zasługiwac*: „*Całym Zyciem Dobrotliwą Łaskę JOW Xnzney Mci zasługiwac powinien będe* iako się piszę z naygłębszą adoracją JOW Xnzney Mosci WW Im Pani Dobrodziki Naynizszy Sługa [M H Czacki]” CzacMH3 (1737; Michał H. Czacki, ówcz. łowczy i stolnik wołyński, do księżnej Anny K. Radziwiłłowej, kanclerzyny wielkiej litewskiej);

– *obligowany będe zasłużyć łaskę*: „*obligowany będe zasłużyć Łaskę świadczoną a teraz zostaję WWM Pana Dobr szczerym y naynizszym Sługą J. Popiel*” PopJ1, 140 (1782; Józef Popiel, kasztelan lwowski, do Zakrzewskiego, wicegerenta grodzkiego łuckiego).

Przytoczone formuły mają nieco różną strukturę i charakter. Dwa pierwsze warianty *mieć za honor i ukontentowanie służyć* oraz *usłużyć* to ogólne formuły grzecznościowe wyrażające postawę unizoności względem adresata; pozostałe natomiast, czyli *starac się odsłużyć, umieć odsłużyć, starac się zasługowac/zasługiwac* oraz *winien/powinien będe zasługiwac, obligowany będe zasłużyć łaskę*, stanowią deklarację rewanżu za konkretną (wyświadczoną lub spodziewaną) usługę, na co wskazują dopełnienia przy czasowniku: *starac się odsłużyć uczynność, umieć odsłużyć przyjaźń, starac się zasługowac dobroci, zasługiwac winien będe respekt, obligowany będe zasłużyć łaskę*; dodatkowo dwa ostatnie warianty *winien/powinien będe zasługiwac* oraz *obligowany będe zasłużyć łaskę* łączą konwencjonalną grzeczność z kategorią powinności. Ostatecznie jednak wszystkie wymienione konstrukcje wyrażają zbliżoną intencję.

Grupa składniowa z czasownikiem *zasłużyć* mogła mieć też charakter adiektywny *obligowany zasłużyć*: „*zasluzyc obligowany dozgonnie zostawam Jasnie Oswieconego Waszey Xiążęcey Msci Brata y Dobrodzieia nayunizniejszym Sługa KS na Stce Stecki*” KS6 (1732; Kazimierz S. Stecki, kasztelan kijowski, do nieustalonego księcia).

Jednostkowo występują też konstrukcje werbalne z rzeczownikami *służenie* lub *odsłużenie*, takie jak *znaleźć kogo gotowym do służenia*: „*w czym czekam [rez]oluty woli iego upewniając ze zawsze gotowo znajdziesz mie WXM dobro do Służenia Sobie Waszey XM dobrodzieia y kochai[ąco] Siostro y unizono słuگو Potocka*” PotJ8, 93 (1708; Joanna Potocka, wojewodzina bełska, do nieustalonego księcia); *zabierać wdzięczność do odsłużenia*: „*przeiazniey WWM Pana y doskonały radzię tak szwoię osobę Iak prawną Interęsza odaię zabieyraiącz wdziencznosci do odsłużenia* zostaiącz zę wszelką Exteymą WWM Pana zeycliwą siostrą y unizoną sługą I. Woroniczowa” WorJad9, 97 (1764; Jadwiga Woroniczowa, kasztelanowa kijowska, do I. Godlewskiego, miecznika malborskiego).

Jako rys charakterystyczny korespondencji XVIII-wiecznej należy potraktować wariant formuły służebnej, w której nadawca deklaruje gotowość spełnienia rozkazów (czyli próśb) adresata. Zarówno deklaracja oddania usługi, jak i deklaracja spełnienia rozkazów zakładają gotowość poddania się przez nadawcę woli adresata oraz podjęcia zgodnych z ową wolą czynów, można zatem owe formuły traktować jako równoważne pod względem wyrażanej intencji. Formuła ta przybierała następujące postaci:

- *czekać na rozkazy* || *czekać rozkazów*¹¹: „Na wszelkie rozkazy z nieposzlakowaną Zycżliwością Czekaiać z pragnieniem onych z Dziecmi moiemi Zostawac będę JOWXcey Mci Pana y Dobrodzieia mego Zycżliwym y Nayunizenszym Sługą F Kzm Choiecki” ChojFK3, 1–2 (1778; Franciszek K. Chojecki, chorąży żytomierski, podwojewodzi kijowski, do nieustalonego księcia); „Co wyraziwszy *dalszych z ochotą czekam roskazow* a teraz Iestem z najgłębszą Submissią I.O.Waszej Xsiażęcej MCI Dobrodzieia Szczyrze Zycżliwym y Sługą najunizęszym. Michał Swatopełk Xze Czetwertynski” CzetwM6, 12 (1753; Michał Czetwertyński, podkomorzy braclawski, do księcia Michała K. Radziwiłła, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego);
- *oczekiwać rozkazów*: „Oczekuię Z Upragnieniem Rozkazow Pańskich y Iestem Jaśnie Oswieconego WXiażęcey M Dobrodzieia Naynizszym Podnozkiem Michł A. Niemiryecz” NiemM (1767; Michał Niemiryecz, podstoli czernihowski, do nieustalonego księcia);
- *sposobić się do rozkazów*: „y we wszystkim do wszelkich roskazow W.X.MCi sposobić się będę Samego zas Siebie Łasce W.X.MCi oddawszy y pamięci, co referet moy ImP. Porucznik, Iestem W. X. MCI Dobrodzieia najniz[sy]m Sługą s Potocki” PotStan5 (1716; Stanisław Potocki, późniejszy wojewoda smoleński, kijowski i poznański, do nieustalonego księcia);
- *żądać honoru do służenia rozkazom*: „a teraz *dalszego dla siebie żądaiąc chonoru* [sic] *do służenia rozkazom* W. Xięci MCI Dobrod, z naygłębszą weneracją zostaię Jasnie Osw. W. Xięci MCI Dobrodzieia Naynizszym Sługą y Exoratorem Jakob Arcybp Lwski Orm” AugJS3, 5 (1757; Jakub S. Augustynowicz, arcybiskup lwowski obrządku ormiańskiego, do nieustalonego księcia);
- *przyczynić komu obowiązku do służenia rozkazom*: „za którą swiadczone łaske, nie tylko ten kapłan [...] obligowany będzię, ale y *mnie przyczyni obowiązku do służenia wszelkim I.O.WX.MCi Dobroda rozkazom*, z czym gdy się protestuię, z naygłębszą submissią zostaię Jasnie Osw. WX. MCI Dobrodzieia Naynizszym sługą Jakob Arcybybs Lwski Orm” AugJS5 (1759; Jakub S. Augustynowicz, arcybiskup lwowski obrządku ormiańskiego, do nieustalonego księcia);
- *konsekrować życie usłudze i rozkazom*¹²: „dziekuię unizenie ze o zdrowiu tego pamietasz który *Całe zycie konsekruiać usłudze y rozkazom wszelkim* Iest WXMCi Dobrodzieia Serdecznie Kochaiący Brat y unizony Sługa I Łaszcz” ŁaszJA4 (b.d.; Józef A. Łaszcz, biskup sufragan chełmski, do nieustalonego adresata) || *konsekrować życie na usługi*: „Za co wszyscy Imienia mego będąc obligowani *całe Zycie na usługi JOWaszej Xsiażęcey Msci Dobrodzieiowi konsekrujemy*” CzetwM1, 1 (1749; Michał Czetwertyński, podkomorzy braclawski, do księcia Michała K. Radziwiłła, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego).

Najczęstszą postacią formuły jest fraza *czekać na rozkazy* (*czekać rozkazów*). Rzeczownik *rozkaz* pełniący funkcję dopełnienia występuje zawsze w liczbie mnogiej i bywa opatrywany konwencjonalnymi przydawkami: *rozkazy* mogą być z jednej strony *wszelkie* lub *dalsze*, z drugiej zaś – *pańskie*. Czasownik *czekać* oprócz dopełnienia przyłącza też okoliczniki sposobu:

11 Czasownik *czekać* od najdawniejszych czasów przyłączał dopełnienie w dopełniaczu (np. *czekać rozkazów*). W XVI wieku pojawiło się przy nim dopełnienie w postaci wyrażenia przyimkowego *na* + biernik. W następnych stuleciach oba typy dopełnień współwystępowały obok siebie (Pisarkowa 1984: 101), ostatecznie zaś w XIX wieku zwyciężyła forma przyimkowa (Lesz-Duk 1988: 32).

12 Czasownik *konsekrować* w znaczeniu ‘uroczyście poświęcać’ (z łac. *consecrare*) notuje SW. Nie ma go w L ani w ESXVII. SJPDOR poświadcza tylko znaczenie ‘dokonywać konsekracji’ z kwalifikatorem *kult*.

z nieposzlakowaną życzliwością, z ochotą, ochoczo, zawsze. Zbliżony charakter mają frazy oczekiwać rozkazów i sposobić się do rozkazów. Wydaje się, iż usłużność wyrażana za pomocą formuł czekać na rozkazy, czekać rozkazów, oczekiwać rozkazów, sposobić się do rozkazów oznacza postawę bardziej aktywną i bardziej skonkretyzowaną co do działań niż ogólna deklaracja oddania służb. Formuły *żądać honoru do służenia rozkazom* oraz *przyczynić komu obowiązku do służenia rozkazom* mają charakter amplifikacyjny, walor grzeczności ulega w nich spotęgowaniu i wzmocnieniu wskutek skumulowania leksemów o semantyce aksjologicznej, deontycznej i dyrektywnej (*honor, obowiązki, służenie, rozkaz*) oraz wskutek ich składniowego uporządkowania w wielopiętrową strukturę nominalną. Z kolei leksem *życie* zawarty w formułach *konsekrować życie usłudze* i *rozkazom* oraz *konsekrować życie na usługi* nadaje wyrażanej w tych formułach postawie uniżoności wymiar omnitemporalny i maksymalistyczny.

Interesującą sytuację podwojenia formuły służebnej, która występuje w postaci typowej dla wieku XVII oraz w wersji typowej dla wieku XVIII, reprezentuje następujący cytat: „*bedę miał honor w Sądziezkiej bliskości służenia WXMCI ktorego z wielkim honorem moim Czekaiać rozkazow* Iestem z powinnym respektem Waszey Xcey MCI Kochaiący Brat y unizony Sługa Jozef Łaszcz” ŁaszJA1, 5–6 (1720; Józef A. Łaszcz, wojewodzie bełski, do nieustalonego adresata).

Niekiedy formuła poddania się rozkazom ograniczała się do frazy nominalnej *w oczekiwaniu rozkazów*: „*w Oczekiwaniu Rozkazow Pańskich* mam honor pisac się Jasnie W^o WMc Pana Dobrodzieia obowiązany y nayniższym Sługą. M. Rakowski” (między 1776 a 1782 r.; Marcin Rakowski, pisarz grodzki winnicki, do nieustalonego adresata).

Podobnie jak w stuleciu poprzednim w wieku XVIII zalecenie służby mogło się wyrażać w formule, w której nadawca przypisywał sobie rolę sługi w stosunku do adresata (formule odrębnej od subskrypcji), na przykład: „*Żądam bydz umieszczony do Liczby wiernych Sług Jego Panskich* z ktoremi nieodstępnie na Zawsze bydz Zapisuię się Obowiązany Iasnie Oswieconego WXMci Dobrodzieia y Naynizszym Sługą” StecJ1, 3 (1771; Józef Stecki, sędzia ziemski łucki, do nieustalonego księcia).

4. Podsumowanie

Formuła służebna, w której nadawca listu zalecał swoje usługi adresatowi, stanowiła jeden ze standardowych komponentów zakończenia listu w XVII i XVIII wieku.

W XVII stuleciu łączyła się ona w sposób integralny z formułą oddania się łasce, wskutek czego występowała w rozszerzonej postaci, na przykład: *oddawać usługi łasce, zalecać usługi w łaskę*. Oferowanie usług wiązało się zatem z aktem poddania się przychylnym względem adresata. Z rzadka i wyłącznie pod koniec stulecia występowała formuła skrócona typu *zalecać usługi*. Okazjonalnie pojawiały się konstrukcje mieszane łacińsko-polskie, jak *consecrare usługi*. Sporadycznie ośrodkiem formuły bywały czasowniki *służyć, usługować*, na przykład *mieć za szczęście służyć*.

W XVIII wieku formuła służebna zyskała samodzielny status, to znaczy przestała być łączona z formułą oddania się łasce. Funkcjonowała wówczas w kilku wariantach. Kontynuacją XVII-wiecznej tradycji były konstrukcje z rzeczownikami *usługa* i *służba*, tyle że w nowej, niepoświadczonej wcześniej postaci, na przykład *być w obowiązku usług, zapisać obligację*

usług. Formy te dowodzą, że w XVIII stuleciu służba postrzegana była jako rodzaj zobowiązania wobec adresata. Niekiedy formuła ograniczała się do grupy nominalnej, na przykład z *ochotą usług*. Oprócz frazy zawierającej rzeczownik *usługa* lub *służba* pojawiały się wówczas, znacznie częściej niż w stuleciu poprzednim, rozbudowane konstrukcje z czasownikami *służyć*, *usłużyć*, *odsłużyć*, *zasługować* || *zasługiwać*, na przykład *mieć za honor i ukontentowanie służyć*, *obligowany będę zasłużyć łaskę*, a ponadto fraza adiektywna *obligowany zasłużyć* oraz konstrukcje werbalne z rzeczownikami *służenie* i *odsłużenie*, jak *zabierać wdzięczność do odsłużenia*. Nowością i rysem charakterystycznym etykiety XVIII-wiecznej stał się wariant formuły służebnej, w której nadawca deklarował gotowość spełnienia *rozkazu* (czyli prośby) adresata, na przykład *czekać rozkazów*, *sposobić się do rozkazów*, *żądać honoru do służenia rozkazom*. Niekiedy formuła tego typu ograniczała się do wyrażenia *w oczekiwaniu rozkazów*.

Formuła służebna stanowiła rys charakterystyczny korespondencji elitarniej, prowadzonej w gronie osób o wysokiej randze społecznej, a zarazem mającej charakter w znacznej mierze oficjalny. Stosowana była wówczas, gdy adresat zajmował pozycję wyższą od nadawcy listu lub mu równą.

Popularność formuły służebnej w epistolografii XVII i XVIII wieku należy łączyć z modelem grzeczności szlacheckiej, który zakładał między innymi podnoszenie rangi adresata, a tym samym umniejszanie pozycji nadawcy. Wyrazem tego było przypisywanie nadawcy roli sługi, a adresatowi roli pana, a co za tym idzie – oferowanie adresatowi swoich służb (usług) przez nadawcę. Te skonwencjonalizowane role komunikacyjne nadawcy i odbiorcy wyrastały z podłoża realnych stosunków społecznych w dawnej Rzeczypospolitej, w których służba jako grupa społeczna odgrywała ogromną rolę (zob. Cybulski 1994b, 2003: 269–270, 2005: 186–187). Należy przy tym pamiętać, że równość w obrębie stanu szlacheckiego pozostawała w sferze idei – między najbogatszą i najbardziej wpływową warstwą magnaterii a niżej postawionymi przedstawicielami stanu szlacheckiego istniała przepaść majątkowa, czemu towarzyszyła silna wzajemna zależność.

Znamienne, że w XIX wieku formuła służebna, wraz z całą średniopolską etykietą, zniknęła z piśmiennictwa epistolarnego (zob. Pawłowska 2014: 87–89). Przyczyny zmian etykietałnych tkwiły przede wszystkim w przeobrażeniach systemu stosunków społecznych, polegających na zaniku podziałów stanowych i powstaniu nowego układu sił społecznych, na przekształceniu się dawnego stanu szlacheckiego w ziemiaństwo, na wroście siły mieszczaństwa, na tworzeniu się nowych elit. Zmiany społeczno-obyczajowe pociągnęły za sobą zmiany w etykiecie i w języku.

Stosowane skróty i znaki

kult. – kultowy

łac. – łaciński

ówcz. – ówczesny

wł. – włoski

[] – odczytanie niepewne

<...> – fragment nieczytelny lub uszkodzony

Bibliografia

- Cybulski M. 1994a: *O staropolskich i średniopolskich zwyczajowych określeniach nadawcy wypowiedzi*, [w:] M. Kucala, Z. Krążyńska (red.), *Studia historycznojęzykowe*, t. 1, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, s. 205–212.
- Cybulski M. 1994b: *Pan i sługa. Niektóre społeczne uwarunkowania zmian w polskich obyczajach językowych*, [w:] E. Wrocławska (red.), *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. Zbiór studiów*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 31–39.
- Cybulski M. 1997: *Elementy polskiej etykiety językowej w Trylogii Sienkiewicza*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 42, s. 43–131.
- Cybulski M. 2001: *Formy nawiązania i zakończenia kontaktu w dawnej polszczyźnie (w XVI–XVIII wieku)*, [w:] A. Kowalska, O. Wolińska (red.), *Studia historycznojęzykowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Katowice, s. 29–36.
- Cybulski M. 2003: *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Cybulski M. 2005: *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, [w:] S. Borawski (red.), *Rozprawy o historii języka polskiego*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 149–211.
- Cybulski M. 2010: *Podziały społeczne i terytorialne odzwierciedlone w formułach dawnej etykiety językowej*, [w:] M. Kuźmicki, M. Osiewicz (red.), *Żywe problemy historii języka*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 99–116.
- ESXVII: *Elektryczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczynski (online: <http://sxvii.pl>), wraz z kartoteką (dostęp: 20 lutego 2018).
- Kalkowska A. 1982: *Struktura składniowa listu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Książek E. 2008: *Tekst epistolarny w świetle etykiety językowej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Lancholc T. 1998: *List*, [w:] T. Michałowska (red.), *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 456–461.
- Lesz-Duk M. 1988: *O przekształcaniu się dopełnień dopełniaczowych i biernikowych w dopełnienia przyimkowe w języku polskim*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica”, t. 19, s. 25–47.
- L. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, popr. i pomn., t. I–VI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1854–1860.
- Marcjanik M. 2001: *Etykieta językowa*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 281–291.
- Matuszewska P. 1982: *Listowniki polskie. Stan i perspektywy badań*, „Pamiętnik Literacki”, z. 3–4, s. 41–53.
- Matuszewska P. 1999a: *List w XVIII-wiecznych drukach. Zarys typologii*, [w:] eadem, *Gry z adresatem. Studia o poezji i epistolografii wieku oświecenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 93–104.
- Matuszewska P. 1999b: *Pod hasłem naturalności. O listowniku Stanisława Szymańskiego*, [w:] eadem, *Gry z adresatem. Studia o poezji i epistolografii wieku oświecenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 121–157.
- Mroczek K. 1978: *Tytułatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą*, „Pamiętnik Literacki” LXIX, z. 2, s. 127–148.
- Pawłowska A. 2014: *Formuły werbalne polskiej etykiety językowej od połowy XVIII do lat sześćdziesiątych XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Pisarkowa K. 1984: *Historia składni języka polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sicińska K. 2013: *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sicińska K. 2017: *Formuły subskrypcji w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*. Cz. 1, [w:] P. Borek, M. Olma (red.), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. VII: *Literatura, historia, język*, Collegium Columbinum, Kraków, s. 277–298.
- Sicińska K. 2019: *Formuła wyrażania szacunku w strukturze osiemnastowiecznego listu polskiego*, „LingVaria” XIV, z. 2 (28), s. 107–119.
- Sicińska K. 2020: *Wierność, powinność, uniżoność i inne kategorie grzeczności językowej w finalnych formułach epistolarnych XVIII wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 27, nr 1, s. 163–183.
- Skwarczyńska S. 2006: *Teoria listu*, oprac. E. Feliksiak, M. Leś, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.

- SJPdOr: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
- SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1900–1927.
- Wojtak M. 1992: *Wybrane elementy staropolskiej etykiety językowej*, [w:] J. Anusiewicz, M. Marcjanik (red.), *Polska etykieta językowa*, „Język a Kultura”, t. 6, s. 33–40.
- Wojtak M. 1999: *Staropolska etykieta językowa jako obraz relacji międzyludzkich (wybrane zagadnienia)*, [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 205–216.

Summary

Formula of offering service as an expression of linguistic politeness in Polish epistolography of the 17th and 18th century

Keywords: epistolography, linguistic politeness, formula, Polish language of the 17th and 18th century, service.

In the paper, a formal form of proposing services evidenced in Polish epistolography of the 17th and 18th centuries is described. The formal and semantic structure of the formula and its evolution has been presented to show, among other things, that in the 17th century the said formula was an integral whole with the formula of applying oneself to grace, e.g. *oddawać (zalecać) usługi łasce* ('apply (propose) service to grace') whereas in the 18th century it was associated with the category of responsibility, e.g. *być w obowiązku usług* ('be obliged to serve') and it assumed new forms such as *czekać na rozkazy* or *czekać rozkazów* ('await orders'). Moreover, it has been indicated that the service formula was also related to other acts of Middle Polish epistolary etiquette and the nobility politeness model at that time.